

segments of concept «woman»; to analyse the value of verbs, adjectives, participles, nouns with semantic about sense, emotions, different psychological states, in creation of semantic centre of female verbal portrait.

Key words: concept, verbal portrait, author's modality, structural and semantic features of verbal portrait, lexemes with semantic about sense, emotions.

УДК 811.161.2'373.611

Євгенія Волянська

МОРФОНОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ В НОВИХ СЛОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто різні погляди мовознавців щодо опису модифікацій фонемного складу морфем, виокремлено закономірності морфонологічних альтернацій у нових словах української мови, проаналізовано морфонологічні позиції в нових лексичних одиницях, з'ясовано закономірні/незакономірні морфонологічні позиції в нових словах відповідно до норм сучасної української літературної мови, виявлено особливості у творенні загальномовних нових слів та авторських новотворів (оказіоналізмів), визначено специфіку їхнього функціонування в сучасній українській мові, схарактеризовано засоби творення нових лексем сучасної української мови та їхній вплив на морфонологічні позиції в цих словах, виокремлено характерні морфонологічні позиції в нових словах відповідно до їхньої частиномовної належності.

Ключові слова: морфонологічні закономірності, морфонологічна позиція, консонантні альтернації, позиція палаталізації/депалаталізації, зміна фонем, поняття субморфа.

Постановка наукової проблеми та її значення. Словотвірна морфонологія нових слів є перспективною ділянкою наукової роботи. Останнім часом в україністиці увагу мовознавців привертає вивчення словотвірної та словозмінної морфонології, зокрема на матеріалі відіменникових, віддієслівних, відприкметникових похідних одиниць (М. В. Кравченко, І. В. Козленко, Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова, М. Ю. Федурко, І. М. Демешко, Г. В. Пристай, Г. М. Потапова та ін.). Актуальність зумовлена відсутністю системного дослідження описової морфонології нових слів української мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, проведені на матеріалі різних мов, довели, що морфонологічні явища зазвичай є регулярними, вони охоплюють цілі групи слів, взаємодіючи з певними афіксами. Тому не відповідає мовній реальності твердження, що морфонологічні явища стосуються тільки окремих слів, є асистемними, хоч і нормативними. Звичайно, модифікації фонемного складу морфем можна (і треба) характеризувати з огляду на норми сучасної мови. Однак системний підхід до аналізу морфонологічних змін передбачає також з'ясування ролі модифікацій у формо- та словотвірних процесах. Залежно від того, як розв'язують це питання морфонологи, вони поділяються на дві групи. Частина мовознавців вважає морфонологічні явища одним із формо- та словотвірних засобів у сучасній мові. Таких поглядів дотримуються Є. В. Клобуков, О. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац, В. В. Лопатін, Т. В. Попова, С. М. Толстая. Інші морфонологічними називають такі модифікації, які тільки супроводжують формо- та словотвірні процеси, проте не виражають ніяких значень. В. Б. Касевич зазначає: «Морфонологія – це фонологічні явища і процеси, що супроводжують морфологічні» [3, с. 83]. Фонемні модифікації належать «до класу явищ, у яких відмінності у плані вираження сигналізують про наявність відмінностей і у плані змісту» [4, с. 16].

Мета і завдання статті. Мета статті – установити морфонологічні позиції в нових словах сучасної української мови. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: 1) розглянути погляди мовознавців щодо виокремлення закономірностей морфонологічних альтернацій, відповідності / невідповідності морфонологічних альтернації в нових словах нормам української мови; 2) проаналізувати морфонологічні позиції в нових лексичних одиницях української мови; 3) виявити спільні та відмінні риси, характерні для морфонологічних позицій у нових загальномовних та оказіональних словах.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ідею про функційний характер альтернацій (одного з найпоширеніших типів морфонологічних явищ) та їхню морфологічну зумовленість висунув ще І. Бодуен де Куртене. Він визначив відношення між різними морфемами однієї морфеми як таке «альтернаційне відношення фонем, за якого з фонетичною відмінністю буває пов'язана (асоціюється) яка-небудь психічна відмінність форм і слів, тобто яка-небудь морфологічна чи семасіологічна відмін-

ність» [1, т. 1, с. 136]. Відстоюючи такий підхід до характеристики морфонологічних явищ, мовознавці розходяться щодо визначення функцій цих змін у системі мови. Деякі вчені, зокрема Л. О. Кондакова, М. В. Кравченко, вважають, що модифікації служать тільки для усунення невластивих мові сполук фонем на стику морфем, підпорядковуючись законам комбінаторики фонем чи закономірностям морфотактики. Інші (Є. В. Клобуков, П. П. Коструба, Є. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац, Е. Станкевич) визнають за ними властивість передавати ті чи ті значення. Т. В. Попова зазначає: «Змінні сегменти морфів, формуючи в межах морфеми морфонологічне чергування, виступають носіями цілком визначеної граматичної інформації й беруть участь у протиставленні словоформ одного слова» [5, с. 5]. У дериваційній морфонології переважає твердження, що фонемні зміни – тільки додатковий засіб, який «супроводжує афіксацію» [2, с. 110].

Морфонологічні явища підтримують існування похідних певного словотвірного типу. Функціонування омонімічних чи патронімічних лексем без морфонологічних модифікацій посилює роль останніх у вираженні деяких лексико-граматичних значень. Вони слугують формальним засобом семантичного розподібнення різних дериватів. Наприклад, прикметники і дієприкметники, утворені за допомогою суфікса **-н-** від дієслівних основ, формально розрізняються тільки морфонологічним явищем усичення суфіксальної голосної /а/ кінця основи (порівняймо *прив'язний* – *прив'язаний*, *відкидний* – *відкиданий* тощо). Елізія кінцевих голосних фонем у дієслівних основах – характерна риса творення віддієслівних прикметників. Пор. також існування патронімічних лексем із суфіксом **-н-** та його нарощеними варіантами **-ив-, -ічн-, -альн-**: *вегетативний* – *вегетаційний*, *декоративний* – *декораційний*, *гармонійний* – *гармонічний*, *музикальний* – *музичний* тощо. Переважна більшість морфонологічних модифікацій бере участь в утворенні певних словоформ чи нових лексем разом з афіксальними засобами. У таких випадках граматичне навантаження фонемних змін менш виразне, проте властиве таким модифікаціям. Морфонологічні явища такі ж обов'язкові для формо- та словотвірчого процесу, як і зміна флексій чи додавання афікса, проте не переймають на себе всіх функцій.

Умови, необхідні для функціонування морфонологічних явищ, створюються взаємодією основи слова і флексії (при словозміні) та твірної основи і дериваційного суфікса (при словотворенні). Для ха-

рактистици цих умов існує поняття *позиція*, запозичене з фонології. Поняття позиції змістовніше за оточення, оскільки воно «не тільки визначає дистрибуцію, але й охоплює ідею залежності від оточення, тобто не випадковості зв'язку одиниці, яка вивчається, із сусідніми одиницями, зумовленості їх сусідства чи заборони на сполучення» [6, с. 129]. У морфонологічних дослідженнях використовують терміни *морфологічна, морфонологічна позиції*.

Найпоширенішим серед них є поняття *морфонологічна позиція*, яке вживають у двох значеннях: під нею розуміють або характер фонем на міжморфемному (словотвірному) шві (М. В. Кравченко, Т. В. Попова, В. Г. Чурганова), або умови поєднання одиниць певного граматичного характеру та фонемного складу (О. А. Земская, Н. Є. Ільїна, С. М. Толстая). У другому значенні вживають також поняття *морфонологічно релевантна позиція* (Т. В. Попова). Оскільки морфонологічні явища пов'язані з передаванням певних граматичних значень, взаємодіють з афіксами, але водночас залежать від фонемного складу морфем (основ), що беруть участь у формо- та словотворенні, то точніше умови реалізації таких модифікацій передає поняття *морфонологічна позиція*. Проте в деяких випадках, особливо при усиченні, нарощенні, важко встановити залежність між фонемним складом морфем і тими морфонологічними явищами, які беруть участь у процесах формо- та словотворення. Для опису таких явищ використовують поняття *граматична позиція* – «поєднуваність з одиницями певного граматичного характеру» (О. А. Земская, Н. Є. Ільїна, М. В. Панов). Узагальнюючи поняття морфонологічної та граматичної позиції, звертаємо увагу на умови функціонування морфонологічних явищ. Цим терміном позначають сполучення основи (твірної основи) та афіксів із певною фонемною будовою та граматичним значенням. Для опису морфонологічних модифікацій важлива характеристика тих фонемних сполук, які перебувають у зоні поєднання морфем під час формо- та словотворення (так званій контактній зоні). Досліджуючи словотвірну морфонологію, необхідно зважати на морфонологічну сполучуваність твірної основи та словотворчого афікса. При цьому вирішальне значення мають кінцева фонемна сполука твірної основи (фіналь) і початкова фонема чи сполука фонем словотворчого суфікса (ініціаль). Установлення фонемної структури морфем (основ) у контактній зоні є першим етапом опису морфонологічних явищ, які функціонують у системі формо- та словотворення

сучасної мови. Фонемні зміни приводять до утворення морфів – морфонологічних варіантів основного морфа, який виступає у вихідній формі. Саме тому проблема ідентифікації морфів в одній морфемі близька морфонології, хоч і не становить безпосередньо предмета її дослідження.

Для морфонологічного дослідження важлива проблема вихідної форми, із якою безпосередньо пов'язане питання спрямованості модифікацій фонемного складу морфем (насамперед чергування). Морфонологічні явища тісно пов'язані зі змістовим аспектом мови, проте залежать і від фонемної будови морфем (основ). Формальним субстратом морфонологічних модифікацій є фонемні, тому для морфонології важлива фонологічна теорія. Кожна морфонологічна теорія ґрунтується на фонологічній основі, оскільки межа між морфонологією та фонологією «проводиться залежно від прийнятої дослідником концепції фонемі» [6, с. 99].

У сучасному мовознавстві термін морфонема використовують із різним значенням представники різних мовознавчих шкіл, зокрема американські дескриптивісти, послідовники концепції «сильних» і «слабких» фонем Р. І. Аванесова. Проблемним залишається питання про наявність окремого морфонологічного рівня мови. Відстоюючи самостійний морфонологічний рівень, такі мовознавці, як Н. Є. Ільїна, В. В. Лопатін, С. М. Толстая, М. Ю. Федурко, трактують морфонеми як основну його одиницю, протиставляючи чотири одиниці: фонема – морф, морфонема – морфема, зазначаючи, що для фонем і морфем властиві «лінійність, контекстність, поверховість», для морфем і морфем – «парадигматичність, інваріантність, глибинність» [6, с. 118]. Отже, у морфонологічних концепціях, що використовують поняття *морфонема*, нечітко розрізняються мова і мовлення як два аспекти лінгвальної дійсності. Тому термін *морфонема* є багатозначним. Для позначення фонем, які чергуються у складі тієї самої фонемі, багато дослідників (С. Б. Бернштейн, О. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац, Т. В. Попова, С. М. Толстая) використовують поняття *альтернаційний ряд*.

За своєю роллю та важливістю морфонологічні явища утворюють ієрархічну систему, головне місце в якій посідають альтернації. Саме функційний аналіз дає можливість виявити не тільки специфіку морфонологічних явищ, а й їхню системність та прослідкувати тенденції розвитку морфонологічної системи конкретної мови. Характерними

морфонологічними явищами для віддієслівних новотворів (девербативів) є: 1) альтернації за ознакою палатальності / депалатальності (*закалькований* – *закалькованість* (н//н'): «Укладеному О. Авраменком збірникові текстів для диктантів ... можна закинути багато що. І **закалькованість** (чи не з кожного зі 100 поданих текстів...)» (ЛУ, 19/10, с. 8), *збабіти* – *збабіння*; 2) консонантні альтернації (*знайомити* – *роззнайомлення* (м//мл); 3) консонантні альтернації + альтернації за ознакою палатальності / депалатальності (*недолюблювати* – *недолюбець* (б//бл'). Визначення твірного слова для останнього наведеного новотвору-девербатива становить лінгвістичну проблему. Проблема мотивації нових слів перспективна для подальшого вивчення й дослідження в морфонологічному аспекті.

У деад'ективах спостерігаємо такі морфонологічні явища: 1) альтернації за ознакою палатальності / депалатальності (*антиподний* – *антиподність* (н//н'): «...кожен під своїм кутом зору – гостро-соціальні поети, «каліграфічні» й емоційно-експресивні, все далі – **антиподність**» (ЛУ, 38/10, с. 1), *білохалатний* – *білохалатність* (н//н'): «Щоб ваша **білохалатність** не мала нічого спільного з просто халатністю!» (ЛУ, 47/11, с. 12), *побутовий* – *побутовізм* (в//в'), *дротяний* – *здротянити* (н//н'), *отарний* – *отарність* (н//н'): «Безпорадність, почуття меншовартісності, боягузтво, кріпацтво, брудний побут, деспотична влада «старшака» в родині, гніт уряду – усе це викликало рабську **отарність** москвина-росіянина» (ЛУ, 39/10, с. 6), *слабоалкогольний* – *слабоалкоголка* (л//л): «Закон про вживання **слабоалкоголки** від сьогодні вже діє» (1+1: ТСН, 15.02.10), *плебеїзований* – *плебеїзованість* (н//н'): «**Плебеїзованість** українських державників плюс відсутність характеру – зіграли зловісну роль у тому, що маємо державу на курячих ніжках» (ЛУ, 41/10, с. 3).

Характерною особливістю творення нових слів, переважно авторських okazіоналізмів, є черезкроковий словотвір. Цей спосіб словотворення поширений у публіцистичному, художньому та розмовному стилях мовлення і є достатньо продуктивним. Розглянемо приклади новотворів, утворених таким шляхом: *мураха* – «змурашити» – *змурашений* (х//ш), *скіф* – «оскіфити» – *оскіфлений* (ф//фл), *поляк* – «приполячити» – *приполячений* (к//ч): «Карту поляка дають не всім, а тільки тим, хто **приполячений**» (СТБ: Вікна, 03.08.11), *наркотик* – «знаркотити» – *знаркочений* (к//ч), *чумац* – «вчумачити» – *вчумачений* (к//ч): «Й скрипить розпеченим залізом На кризі неба – рідне слово, **вчумачене** чумацьким возом І шаблі сизим ковом» (Г. Булах),

гуґл – «*гуґлізувати*» – **гуґлізація** (л//л'): «...по-друге, в умовах **гуґлізації** вже цілому поколінню може здатися, ніби воно все знає або може миттєво дізнатися» (ЛУ, 49/11, с. 2), *все можна* – «**всеможний**» – **всеможність** (н//н'): «Така творча активність буває хіба що в молодих людей, яких живить прекрасна ілюзія **всеможності**, коли здається: тобі не вистачає лише точки опори, щоб перевернути світ» (ЛУ, 6/10, с. 2), *під фотошопом* – **підфотошоплений** (п//пл): «**Підфотошоплені** світлини актриси і політиків...» (1+1: ТСН, 09.03.11).

Утворені префіксальним способом, способами основоскладання, основоскладання із суфіксацією: *без книги* – **безкнижник** (г//ж), *зелень їсти* – **зеленоїд** (н//н'), *воскресіння Христа* – **воскресохрист** (с//с), *Верховна Рада* – **верховнорадівський** (д//д').

Помітно активізувалося вживання відаббревіатурних утворень (переважно від літерних і звукових) із суфіксом **-ець/-івець** на позначення представників та прибічників певних міжнародних, міждержавних союзів, спортивних організацій, ліг, конфесійних угруповань і течій, а також новостворених в Україні партій, рухів, об'єднань, блоків, комітетів та ін.: *МВФ* – **емвеефівець**, *СНД* – **есендівець/СНДівець**, *КПСС* – **капееесівець** – відбувається консонантні альтернації на морфемному шві (д//д', с//с').

Поступово зростає продуктивність відсубстантивних інновацій СТ із демінутивним суфіксом **-ят-(а)**: *беркутята* (представники дитячої спортивної секції, яка діє при загоні міліції швидкого реагування «Беркут»), *суменята* (юні прихильники СУМу – Спілки української молоді), «*Снігурята*» (назва мультфільму) (від *снігур*) тощо [6, с. 130], наприклад: «Усе наше членство поділене на п'ять категорій. Є так звані «**соменята**» – це діти у віці від 4 до 6 років» (Народна газета, 37, вересень, 1993).

У лінгвальній практиці української публіцистики останнього десятиліття активно утворюються okazіональні іменники на **-ізацій-/-изацій-** від назв континентів, регіонів, держав, народів, прізвищ відомих діячів та ін.: *югославізація*, *балканізація*, *афганізація*, *білорусизація*, *сербізація*, *лукашенкізація*, *суркісизація*, *макдональдизація* тощо.

Різноманітні новотвори в українській мові, зокрема модель творення іменників на позначення процесів та їхніх результатів утворюються за допомогою суфіксів **-ізацій-/-изацій-**, пор. такі новотвори, як: *баналізація*, *зомбізація*, *маргіналізація*, *офіціалізація*, *ритуалізація*, *сакралізація*. За правилами дериваційної граматики української

мови основи іншомовного походження тяжіють до іншомовних суфіксів. Порушення цього припису, творення дериватів-гібридів, у яких основа питома, а суфікс іншомовний, спричинює появу оцінних номінацій, здебільшого з яскравою пейоративною семантикою, наприклад, *гривенізація, жебракізація, колгоспизація, кучмізація, лівизація, перевертнізація, тінізація*. У деяких наведених новотворах спостерігаємо морфонологічні альтернації фонем за ознакою палатальності/депалатальності: *маргінал – маргіналізація* (л//л'), *ритуал – ритуалізація* (л//л'). У деяких прикладах трапляється зміна акцентної позиції та консонантні альтернації фонем (застосування альтернацій н//н' (*Балкани – балканізація*) і с//с (*Білорусія – білорусизація*)).

Проведене дослідження морфонологічних особливостей творення нових слів української мови засвідчує наявність нормативних морфонологічних позицій. Зокрема, характерною особливістю творення нових слів є домінування такого морфонологічного явища, як альтернація, а саме консонантні альтернації фонем за ознакою палатальності/депалатальності та консонантні альтернації фонем. Чергування фонем за ознакою палатальності/депалатальності помітна серед інноваційних субстантивів, що позначають найменування осіб (СТ із суфіксом *-ець/-івець*): *Жадан – жаданівець* (н//н'), *Свобода – свободівський* (д//д'), *Хаус – хаусівство* (с//с'), подані приклади засвідчують альтернацію фонем за ознакою палатальності/депалатальності; *есесівець – есесеня'* (зміна наголосу та альтернація фонем за ознакою палатальності/депалатальності с//с). Паралельно з ними існують назви осіб-послідовників цих лідерів із суфіксами *-ист/-іст* (*гамсахурдист, ельциніст, кучміст, кравчукіст*) та *-ець* (*вітренківець, костенківець, кравчуківець, кучмівець, марчуківець, морозівець, пинзениківець, симоненківець*) чи членів злочинних угруповань (*савлохівець*). Консонантні чергування відбуваються переважно при творенні похідних okazіоналізмів субстантивної зони: н//н': *все можна – «всеможний» – всеможність*. Усічення + консонантне чергування: *вождь падає – вождепад* (д'//д). Усічення + вокалічне чергування (v//v) + переміщення наголосу: *зерно летіти – зерноліт* (o//i). Усічення + консонантне чергування: *обабіти – обаблення* (б//бл), *обсусідити – обсусіджений* (д//дж), *проштрафитися – «проштрафленник» – проштрафлениця* (ф//фл). Усічення + консонантне чергування + переміщення наголосу: *людей сікти – людосічка* (к//ч), *усиновити – «розусиновити» – розусиновлення* (в//вл).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У проведеному дослідженні розглянуто різні погляди мовознавців щодо виокремлення закономірностей морфонологічних альтернацій, відповідності/невідповідності морфонологічних альтернації в нових словах нормам української мови, досліджено й проаналізовано морфонологічні позиції в нових словах української мови, виявлено спільні та відмінні риси, характерні для морфонологічних позицій у нових загальномовних та okazіональних словах. Частіше трапляються альтернації фонем за ознакою палатальність/депалатальність у відносних прикметниках, субстантивах на позначення назв осіб. Консонантні альтернації переважно трапляються в okazіональних новостворах.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів нових слів убачаємо у встановленні словотвірних типів неолексем, аналізі морфонологічно маркованих ознак коренів десубстантивів, девербативів, деад'єктивів нових слів, визначенні морфонологічних моделей нових слів у сучасній українській мові.

Джерела та література

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Опыт теории фонетических альтернатив / Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : В 2-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с. – Т. 2. – 391 с.
2. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование : [учеб. пос.] / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Касевич В. Б. Морфонология / В. Б. Касевич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 160 с.
4. Кубрякова Е. С. Морфонология в описании языков / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрат. – М. : Наука, 1983. – 119 с.
5. Славянская морфонология. Субстантивное словоизменение / Н. Е. Ананьева, М. И. Ермакова, Т. В. Попова, С. М. Толстая / [отв. ред. Т. В. Попова]. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
6. Толстая С. М. Морфонология. Морфемика / С. М. Толстая // Обзор работ по современному русскому литературному языку за 1974–1977 гг. Словообразование : [материалы для обсуждения]. – М. : Наука, 1982. – С. 89–141.

Волянская Евгения. Морфонологические позиции в новых словах современного украинского языка. В статье рассмотрены различные взгляды языковедов относительно описаний, касающихся модификаций фонемного состава морфем; выделены закономерности морфонологических альтернатив в новых словах украинского языка, проанализированы морфонологические позиции в новых лексических единицах; выяснены закономерные/незакономерные морфонологические позиции в новых словах в соответствии с нормами современного украинского литературного языка; выявлены особенности

в образовании общеязыковых новых слов и авторских новых словообразований (оказионализмов), определена специфика их функционирования в современном украинском языке; охарактеризованы средства образования новых лексем современного украинского языка и их влияние на морфонологические позиции в этих словах; выделены характерные морфонологические позиции в новых словах в соответствии с их принадлежностью к определенной части речи.

Ключевые слова: морфонологические закономерности, морфонологическая позиция, консонантные альтернации, позиция палатализации/депалатализации, изменение фонем, понятие субморфа.

Volianska Ievgeniia. Morphological positions in new words in modern ukrainian language. The article outlines different linguists' views on approaches regarding modifications phonemic structure of morphemes, the patterns morphonological alternations of the new words in Ukrainian language are singled out, the morphonological positions in the new words are analyzed, regular and irregular morphonological positions in the new words in accordance with the norms in modern Ukrainian language are found, the features of word-building of common new words and the authors' new words (occasionalisms) are found, the specific features of their functioning in the modern Ukrainian language is established. The means of creating new words in modern Ukrainian language and their impact on morphonological positions in these words are characterized, the typical morphonological positions in new words according to their parts of speech are distinguished.

Key words: morphonological patterns, morphonological position, consonantal alternations, palatalization/depalatalizatsiyi position, phonemes changing, submorph concept.

УДК 811.161.2'221:821.161.2-31.09

Олександра Гандзюк

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ В РОМАНІ ІРИНИ ВІЛЬДЕ «СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ»

Стаття присвячена аналізу невербальних засобів спілкування. Показана специфіка невербальної комунікації в романі І. Вільде «Сестри Річинські». Доведено, що в процесі спілкування людина користується не тільки вербальними засобами, а й використовує також багато невербальних засобів. Названі прізвиська дослідників цієї проблеми. Показані способи вираження невербального спілкування. У висновках наголошено на тому, що в досліджуваному романі багато прикладів презентації такого невербального засобу спілкування, як жести. Їхнє використання дає змогу авторові показати широку гаму почуттів